

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προσφωνήσεις:	
Γιάννης Καράς, πρόεδρος τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου	11
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, διευθυντῆς ΚΝΕ/ΕΙΕ	15
Πέτρος Γέμτος, πρύτανης Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν	17
Χαιρετισμός καὶ κήρυξη τῆς ἔναρξης τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀκαδ. Μανοῦσο Μανούσακα	19

Α' ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Ὁ Μιχ. Κ. Στεφανίδης καὶ ἡ ἱστοριογραφία τῶν ἐπιστημῶν

Παν. Μιχαηλάρης: <i>Πρὸς τὴν διαμόρφωση τῆς ἐπιστημονικῆς προσω- πικότητας τοῦ Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη</i>	21
Ἄρ. Μπαλτᾶς: <i>Οἱ θλασθερὲς συνέπειες τοῦ φιλελληνισμοῦ μας</i>	31
Κ. Γαβρόγλου: <i>Ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου στὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων λογίων τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ</i>	39
Θεόδ. Κρητικός: <i>Ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἐπιστήμη, στὸν ἐπιστημονικὸ ρόλο: διερευνώντας τὴν παρουσία τῶν ἐπιστημῶν στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα</i>	49
Βασ. Μακρίδης: <i>Ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση καὶ ὀρθόδοξη Ἀνατολή</i>	61

Β' ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ καὶ βυζαντινὴ σκέψη

Εἰσηγήσεις:	
Βασ. Κάλφας: <i>Ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία τοῦ δάρονος καὶ οἱ πλατωνικὲς καταβολὲς τῆς</i>	95
Μάρω Παπαθανασίου: <i>Στεφάνου Ἀλεξανδρέως «Ἀποτελεσματικὴ Πραγματεία», ἢ «Ὁροσκόπιον τοῦ Ἰσλάμ»</i>	107
Παντελῆς Καρέλλος: <i>Τὰ Μαθηματικὰ στὸ Βυζάντιο καὶ ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαθρός</i>	119
Εὐ. Βαρέλλα: <i>Παράμετροι ἀσκήσεως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴ βυζαντινὴ «Ἀνατολή»</i>	125
Aleksandar Nikolic: <i>Παρέμβαση</i>	131

Γ' ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Παράδοση - Ἀνανέωση. Πρώτες προσπάθειες ἐκσυγχρονισμοῦ

Εἰσηγήσεις:

Εὐθ. Νικολαΐδης: Ἡ ἔκδοση τῆς «Συντάξεως περσικῆς Ἀστρονομίας» τοῦ Γεωργίου Χρυσοκόκη	135
Νικ. Ψημμένος: Ἡ «ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἐραρισθεῖσα» Προθεωρία τῆς «Εἰσόδου Φυσικῆς Ἀκροάσεως» τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως	143
Μιχ. Λάμπρου: Μία προσπάθεια διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου τὴν εποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τὸ κείμενο τῆς «Ἀντιπελάργησης»	149
Νικ. Μασσόπουλος: Οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἐξέλιξης τῆς Ἀστρονομίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 17ο-19ο αἰῶνα	179

Δ' ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Οἱ ἐπιστῆμες κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης

Εἰσηγήσεις:

Κων. Πέτσιος: Ἡ περὶ τοῦ κόσμου ἐπιστήμη, ἀναφορὰ σ' ἓνα χειρόγραφο μαθηματάριο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα	191
Ἀθανάσιος Ψαλίδας: Μεταφυσικὴ	201
Βασ. Ραυτόπουλος: Ἡ προσπάθεια ἐρμηνεύειας τῶν θερμικῶν φαινομένων μὲ τὴ δοθήθεια τῆς θεωρίας τοῦ θερμαντικοῦ στοὺς χρόνους τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης	217
Δημ. Καραμπερόπουλος: Ἡ ἱατρικὴ σκέψη μέσα ἀπὸ τὰ διβλία Φυσικῆς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου	223
Γ.Ν. Βλαχάκης: Ἡ ἄλλη ἄποψη: Ἡ «Ἐπιτομὴ Φυσικῆς Ἀκροάσεως» τοῦ Σέργιου Μακροαίου	249
Χρ. Ξενάκης: Οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης στὰ σχολικὰ προγράμματα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς ἀναγέννησης	261
Ἀλ. Παπαδημητρίου: Ἡ εἰσαγωγή τῶν νέων ιδεῶν τῆς Χημείας στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τῆς «Χημείας» τοῦ Κ.Μ. Κούμα	279
Νικ. Καστάνης: Ἡ τύχη τῆς Προοπτικῆς Γεωμετρίας στὴ νεοελληνικὴ μαθηματικὴ παιδεία καὶ σκέψη	289
Χρ. Φίλη: Μία προσπάθεια θεμελίωσης τοῦ διαφορικοῦ λογισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καραντινό	307
Μαρία Τερδήμου: Τὰ Μαθηματικὰ στίς Ἡγεμονικὲς Ἀκαδημίες τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου	325

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

*Πρός τήν διαμόρφωση τῆς ἐπιστημονικῆς
προσωπικότητας τοῦ Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη*

Ἡ ἀποτίμηση τῆς προσωπικότητας καί τῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς τοῦ Μιχ. Στεφανίδη ἀποτελεῖ ἐνέργεια ἐξαιρετικά δύσκολη καί ἐξαιτίας τοῦ ὄγκου τοῦ ἔργου του ἀλλά κυρίως ἐξαιτίας τῆς πολυμορφίας τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Τό πράγμα αὐτό καθίσταται πιά δύσκολο ἀκόμα ἐπειδή ὁ μελετητής τοῦ στεφανίδειου ἔργου πρέπει ἀπαραιτήτως νά διεξέλθει καί νά κατανοήσῃ στοιχεῖα πού προϋποθέτουν γνώσεις τόσο τῶν θεωρητικῶν ὅσο καί τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Πιστεῦω ὡστόσο ὅτι ἡ διεπιστημονικότητα τήν ὁποία ἰσχυριζόμαστε ὅτι ὑπηρετοῦμε θά βοηθήσῃ στή μελλοντική προσέγγιση τοῦ ἔργου τοῦ Στεφανίδη.

Αὐτό λοιπόν πού θά προσπαθῆσω στίς λίγες σελίδες πού θά ἀκολουθήσουν, εἶναι, μέ βάση κάποια παλαιότερα στοιχεῖα ἀλλά κυρίως μέ τή συμβολή ὀρισμένων καινούργιων πληροφοριῶν, νά παρακολουθῆσω τήν ἐπιστημονική ἀνέλιξη τοῦ Μιχαήλ Στεφανίδη ἐπιμένοντας βέβαια στήν παρουσίαση τῶν παραγόντων πού συνετέλεσαν ὥστε νά φθάσῃ σ' αὐτό τό ἐπιστημονικό ἀποτέλεσμα πού ἔφθασε.

Οἱ ἤδη γνωστές πηγές γιά τήν γνωριμία τῆς Στεφανίδειας σκέψης εἶναι βέβαια ὁ ἐπιστημονικός κατάλογος τῶν ἔργων του, πού συντάχθηκε ὅταν ἀκόμη ζοῦσε καί δημοσιεύθηκε μεταθανάτια (1959) μέ τόν τίτλο «Τό ἔργον μου καί ἡ κριτική»¹, καί βέβαια αὐτό καθ' ἑαυτό τό ἔργο του πού τά τελευταῖα χρόνια ἐπανερχεται στό προσκήνιο μέ τίς ἐπανεκδόσεις μελετῶν του². Τά νέα στοιχεῖα προέρχονται ἀπό τό προσωπικό ἀρχεῖο τοῦ Μιχαήλ Στεφανίδη πού χάρις στίς ἐνέργειες τοῦ συναδέλφου Γιάννη Καρᾶ δωρήθηκε ἀπό τήν ἐξ υἱοθεσίας κόρη του καί τόν ἐγγονό του στό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν καί τό ὁποῖο σέ λίγο καίρο –μετά τήν ταξινόμησή του δηλαδή– θά εἶναι στήν διάθεση τῆς ἔρευνας.

1. Μιχ. Κ. Στεφανίδου, *Τό ἔργον μου καί ἡ κριτική*, ἀνάτ. ἀπό τήν «Γενική Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν», Ἀθήνα 1959, σ. 6' (ἐπιμ. Στέλιος Ε. Παπαδάκης).

2. Μιχαήλ Κ. Στεφανίδης, *Χυμεία καί Λέσβος. Τό δημαρχικόν χυμείον Μυτιλήνης καί διβλιογραφία Λέσβου*, Ἐν Τεργέστη 1909 (Φωτομηχανική ἀνατύπωση: Μυτιλήνη 1994 μέ ἐπιμέλεια Β. Ἀναστασιάδη-Σ. Καράβα καί εἰσαγωγικό σημεῖωμα τοῦ Γ. Καρᾶ). – *Ἐπιστημολογικές προσεγγίσεις στή νεοελληνική ἐπιστημονική σκέψη*, Ἀθήνα 1995, ἐπιμέλεια Γ. Καρᾶ· στό ἔργο αὐτό ἐπανεκδίδονται τρεῖς μελέτες τοῦ Στεφανίδη.

Ἐκ τῆς ἀρχαίας αὐτοβιογραφίας τοῦ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν Ἀλληλογραφία τοῦ πού ἀπόκεινται στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ ἀνέστυρα πληροφορίες προκειμένου νὰ ἐπισημάνω ὀρισμένα στοιχεῖα πού συνετέλεσαν στὴν διαμόρφωση τῆς ἐπιστημονικῆς προσωπικότητας τοῦ Μιχαήλ Στεφανίδη. Ὅπως εἶναι εὐνόητο πρῶτος σταθμὸς στὴν περιοδολόγηση αὐτῆ εἶναι πάντα τὸ οἰκογενειακὸ καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ σχολικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἀρχίζει νὰ διαγράφεται ἡ παρουσία τοῦ Στεφανίδη.

Ὁ πατέρας του Κωνσταντῖνος γεννημένος καὶ παντρευμένος στὸ χωριὸ Μανταμάδος τῆς ΒΑ Λέσβου εἶναι καθηγητὴς τῶν Μαθηματικῶν στὸ Γυμνάσιο Μυτιλήνης· εἶχε γραφτεῖ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τὸ 1854 σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν καὶ ἀπὸ τὸ Μαθηματικὸ τμῆμα τῆς πῆρε τὸ λεγόμενο τότε «Ἀποφοιτήριον» –ὄχι τὸ δίπλωμα–, μὲ τὸ ὁποῖο, καὶ βέβαια μέσα στίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς εἶταν δυνατόν νὰ διοριστεῖ κάποιος στὴν ἐκπαίδευση. Ἐνα διάστημα, ὅταν ὁ Μιχαήλ εἶταν 3-4 τεσσάρων ἐτῶν, ὁ πατέρας του δίδαξε καὶ στὸ Γυμνάσιο τῶν Κυδωνιῶν· χαρακτηριζόταν ἀπὸ βαθύτατη θρησκευτικότητα καὶ πραότητα πού ἔφθανε ὡς τὰ ὄρια τῆς ἀτολμίας ἀκόμα καὶ τῆς ἀποχώρησης. Ἐτσι μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τίς ἀπαρχές κάποιων ἐπιδράσεων στὴν προσωπικότητα τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ πέντε παιδιά τοῦ Κωνσταντῖνου. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Μιχαήλ πέθαναν τρεῖς ἀδελφιά του σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία γεγονόσ πού συνέβαλε ὥστε ὁ πρῶτος ἐπιζήσας Μιχαήλ νὰ συγκεντρώσει ἐπάνω του τὴν ἀσφυκτικὴ προστατευτικότητα τῶν γονέων του καὶ ἰδίως τῆς μητέρας του.

Στὸ δημοτικὸ τῆς ἐποχῆς φοιτᾷ ὅταν αὐτό, ὅπως μᾶς τὸ περιγράφει ὁ ἴδιος, περνᾷ ἀπὸ τὴν διδασκαλία διὰ τῆς Ἀλληλοδιδασκατικῆς μεθόδου στὸ νέο σύστημα «μὲ τὴν κάθε τάξη σὲ ξεχωριστὴ κάμαρα, μὲ τοὺς πολλοὺς διδασκάλους καὶ τὰ νεοφτιαγμένα βιβλία»³, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει. Τὸ Γυμνάσιο τῆς Μυτιλήνης ὅταν ἔρχεται ὁ καιρὸς νὰ πάει εἶναι πιά ὀργανωμένο καλὰ, μὲ σπουδασμένους καθηγητὲς ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους φυσικὰ διακρίνεται ὁ μετέπειτα καθηγητὴς Πανεπιστημίου Γρηγόριος Βερναρδάκης ἀλλὰ καὶ ἄλλα γνωστά ὀνόματα τῆς λεσβιακῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ παρέχομενη παιδεία ὅπως τὴν θυμᾶται πάλι ὁ ἴδιος κυριαρχεῖται φυσικὰ ἀπὸ τίς ἀνθρωπιστικὲς γνώσεις: «Εἶχαμε τότε στὸ Γυμνάσιο μίαν ὀλοκληρωτικὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία μὲ χωριστὰ μαθήματα Μυθολογίας καὶ Ἀρχαιολογίας, μὲ ἐκτενὴ Γεωγραφία μὲ πολλὰ ἑλληνικά καὶ λατινικά, μὲ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Τάκιτο ὡς ἀναγνωστικά κείμενα»⁴.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ διακρίνουμε κιόλας τίς ἀπαρχές τῆς δυαρχίας πού χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τὴν καλὴ ἀνθρωπιστικὴ ἐκπαίδευση τοῦ Γυμνασίου μὲ

3. Αὐτοβιογραφία (ἀνέκδοτη, ἀρχεῖο Μιχ. Κ. Στεφανίδη ΚΝΕ/ΕΙΕ).

4. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π.

τήν επίδραση τῶν μαθηματικῶν ἀπό τήν πλευρά τοῦ πατέρα του. Κοντά σ' αὐτά ὑπάρχει ἡ συνεχῆς ἐπαφή μέ τό φυσικό περιβάλλον τῆς λεσβιακῆς γῆς «καθώς τά καλοκαίρια τά περνοῦν στό χωριό τους, τόν Μανταμάδο», ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι στά ἐξωσχολικά διαβάσματά του ὑπῆρχε ἀρκετή λογοτεχνία, ἑλληνική καί ξένη καί κάποιες ἐνασχολήσεις, ἀσυνήθιστες γιά μαθητές τῆς σειρᾶς, ὅπως ἡ προσπάθεια ἐκδοσης μαθητικῆς ἐφημερίδας, ἡ τιμωρία του γιά τήν παρατήρηση ὅτι ἡ διδλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου εἶναι συνεχῶς κλειστή, ἡ παρακολούθηση κάποιων θεατρικῶν παραστάσεων.

Τό Γυμνάσιο τελειώνει στά 1887 καί ὁ Μιχαήλ ἔχει τήν πολυτέλεια ἢ τήν ἀδυναμία λόγω οἰκονομικῶν δυσκολιῶν νά παραμείνει δύο χρόνια ἀνενεργός στή Μυτιλήνη· τώρα εἶναι πού οἱ συγκυρίες παίζουν τό ρόλο τους, σημαντικό καμιά φορά, καθώς ὁ πατέρας του σκεπτόταν ὅπως λέγει ὁ ἴδιος «νά μέ βάλῃ σέ κανένα πρακτικό στάδιο, ὑπάλλληλο σ' ἐμπορικό κατάστημα πού ἀσφαλῶς δέν θά τό ἤθελε, καί δέν τό ἤθελ' οὔτ' ἐγώ. Καί ἔμεινα ἔτσι στό σπίτι, μαθαίνοντας ἀνόρεκτα Διπλογραφία καί Λογιστική καί ξένες γλῶσσες, χωρίς ν' ἀφήσω καί τή Μουσική καί τήν ἀγαπημένη μου ἐνασχόληση στή φιλολογία, τήν ἀνάγνωση ἀρχαίων συγγραφέων ... καί ... ἑλληνικῶν καί ξένων λογοτεχνημάτων»⁵.

Νά λοιπόν καί κάποια πρόσθετα στοιχεῖα γιά τόν κύκλο τοῦ πρώτου περιβάλλοντος τοῦ λεσβίου λογίου, ὁ ὁποῖος τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1888 κάνει τό μεγάλο ταξίδι πρὸς τήν Ἀθήνα γιά νά σπουδάσει. Γράφτηκε στή Φιλοσοφική Σχολή, στό Φυσικό Τμήμα. Μιά λέξη διαγραμμένη στήν Αὐτοβιογραφία του, ὄχι ὅμως τόσο ὅσο νά μή διαβάζεται ἐπεξηγεῖ ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ Φυσικοῦ Τμήματος γίνεται ἐπειδή αὐτό κρίνεται «ὡς τό βιοτικώτερο».

Στήν Ἀθήνα λοιπόν φοιτητής, μακριά ἀπό τό οἰκογενειακό περιβάλλον, φαίνεται νά ἀπαλλάσσεται ἀπό τόν παρεμβατισμό τῆς οἰκογένειας. Λέγω φαίνεται ἐπειδή ἡ Ἀλληλογραφία⁶, δηλαδή τά γράμματα τοῦ πατέρα του πρὸς αὐτόν καί ἰδίως αὐτά τῶν πρώτων χρόνων (1890-1891), εἶναι ιδιαίτερα ἀποκαλυπτικά. Ὑπό τό πρόσχημα τῆς μητρικῆς ἀδυναμίας, ψυχικῆς καί σωματικῆς, πού θέλει νέα τοῦ γιοῦ τουλάχιστον ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, ἀσκεῖται ἔντονη πίεση πρὸς τόν Μιχαήλ ἀπό τόν πατέρα του πού ἐπεμβαίνει μέχρι τοῦ σημείου νά τοῦ ὑποδείξει τή χρήση τῶν ρούχων, τῶν σκεπασμάτων κτλ. ἀλλά καί τά μαθήματα πού πρέπει νά παρακολουθεῖ στό Πανεπιστήμιο. Ὁ πατέρας του εἶναι φανερό ὅτι τόν σπρώχνει πρὸς τά Μαθηματικά ἀλλά ὁ Μιχαήλ ἐπιλέγει τίς Φυσιολογιστικές ἐπιστήμες.

Στό σημεῖο αὐτό οἱ δικές μου ἐτοιμότητες λόγω εἰδικότητας δέν μπόρεσαν ἀκόμα νά ἀποκρυπτογραφήσουν ἐπακριβῶς ὅσα ὁ Μιχαήλ Στεφανίδης συνεκτικά ἀναφέρει. Πάντως φαίνεται ὅτι τά χρόνια αὐτά γύρω ἀπό τόν καθηγητή

5. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π.

6. Τά ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ πατέρα του ἀπόκείνται στό ἀρχεῖο Μιχ. Στεφανίδη (ΚΝΕ/ΕΙΕ).

τῆς Ὄρουκτολογίας καί Γεωλογίας Κωνσταντῖνο Μητσόπουλο σπουδασμένο στήν Γερμανία, ἀναπτύχθηκε ἕνας κύκλος πρωτοπόρων στίς ἐπιστήμες αὐτές, οἱ ὁποῖοι ἰδρύουν τό φυσιολογικό περιοδικό «Προμηθεύς» μέ συντάκτες καθηγητές καί φοιτητές που ἔρχονται σέ σύγκρουση μεταξύ τῶν ἄλλων καί μέ τόν κύκλο τοῦ θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ «Ἀνάπλαισις»· ἀφορμή δίδεται ἀπό τήν δράση τοῦ καθηγητῆ τῆς Χημείας Κωνσταντῖνου Χρηστομάνου πού ἔγραψε γιά τόν Θεό τήν φράση ὡς «πέραν τοῦ φωτός ὑποτιθέμενον» ἀλλά συνεχίζεται μέ δριμύτητα ἐξαιτίας τῶν ἄρθρων τοῦ Σταματ. Βάλδη σχετικά μέ τήν Δαρβίνοιο θεωρία. Ὁ νεαρός Στεφανίδης μέ ἐκπλήσσοσα γιά τόν χαρακτήρα του δυναμικότητα ὑποστηρίζει τόν καθηγητή του Μητσόπουλο πού κατηγορήθηκε ὡς ἄθεος ἀπό τόν θεολόγο Βορνάκη, ἀρθρογράφοντας στήν «Νέα Ἐφημερίδα» τοῦ Καμπούρογλου καί ἐν συνεχείᾳ καί τόν ἑαυτό του γιά ἄρθρο του μέ τόν τίτλο «τρίτος ὀφθαλμός», δημοσιευμένο στήν «Ἀρμονία» τῆς Σύμυνης, μέ ἄρθρα του στίς ἐφημερίδες «Ἀκρόπολις» καί «Κωνσταντινούπολις». Στά γεγονότα αὐτά ἔχει τήν τάση νά ἀναζητήσῃ ἀργότερα τήν αἰτία τῆς μῆ παραγωγῆς ὑποτροφίας γιά σπουδές στήν Εὐρώπη πού τελικά πῆρε ἄλλος μαζί μ' αὐτόν ἀριστεύσας στίς διπλωματικές ἐξετάσεις τοῦ Πανεπιστημίου ἀλλά τελειόφοιτος τῆς Θεολογικῆς σχολῆς.

Πέραν τούτων φαίνεται ὅτι τότε γίνεται εὐρύτερη ἀνανέωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ δυναμικοῦ τοῦ Φυσικοῦ τμήματος ὅταν τά ὀνόματα τῶν καθηγητῶν Στρούμπου, Ὁρφανίδη, Ἡρακλῆ Μητσόπουλου, ἀντικαθίστανται ἀπό ἐκεῖνα τῶν Κωνσταντῖνου Μητσόπουλου, Ἀργυρόπουλου, Ἀφεντούλη ἐνῶ ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ Μηλιαράκης, Κυζικηνός, Ἰωσήφ Χατζηδάκης, Κυπάρισσος Στέφανος, Χρηστομάνος. Ὡστόσο ἡ διπλή ἐνασχόληση τοῦ Στεφανίδη πού εἶχε ἀρχίσει ἀπό τό πρῶτο σχολικό περιβάλλον βρῖσκει τή συνέχειά της στό Πανεπιστήμιο καί λόγω τῆς σύνθεσης τῶν σχολῶν γιά τίς ὁποῖες προβλέπονται γενικά μαθήματα, ἀλλά κυρίως λόγω τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Στεφανίδη. Ἔτσι, ἐνῶ ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, τόν ἐνδιαφέρουν κυρίως ἡ Χημεία, ἡ Ὄρουκτολογία καί ἡ Φυσική, βρῖσκει τήν δυνατότητα νά συμπληρώσῃ τήν φιλολογική του μόρφωση παρακολουθώντας τούς καθηγητές Κόντο, Γεώργιο Χατζηδάκη, Μαργαρίτη Εὐαγγελίδη, Σπ. Λάμπρο, Παῦλο Καρολίδη καί ἄλλους.

Ἐπὶ τοῦ ἑξῆς λοιπόν τό πρῶτο σχολικό περιβάλλον, ὑπάρχει μιά ἐμφυτη διάθεση, ὑπάρχει τό ἐν συνεχείᾳ διπλό κλίμα τῶν σπουδῶν πού ἐπιστέφει τά δύο πρῶτα στοιχεῖα. Ὁ ἴδιος τοποθετεῖ χρονικά τήν διπλή ἐνασχόλησή του μέ τίς Φυσικές καί Ἀνθρωπιστικές σπουδές ὑπό τήν μορφή ἑνός συνολικοῦ ἀποτελέσματος στά χρόνια αὐτά γράφοντας: «ἀπό τότε ἤνωσα στίς μελέτες καί στίς ἔρευνές μου τή φιλολογία μέ τή Φυσιολογία γιά νά καταλήξω στήν Ἱστορία τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, τήν ἐποχὴν ἐκεῖνη τότε, ὅπου στήν Ἑλλάδα, καθῶς καί στήν Δύση, οἱ δύο κύκλοι ξεχώριζαν, σάν δύο συστήματ' αὐτόνομα»⁷.

7. Αὐτοβιογραφία, ὁ.π.

Καί ἐνῶ ὅλα αὐτά συμβαίνουν ὁ Στεφανίδης ἀναπτύσσει καί ἄλλες δραστηριότητες πού πλαισιώνουν τίς σπουδές του: τίς μουσικές σπουδές τίς συνεχίζει, ἐνῶ ἀνακαλύπτει καί τή συστηματική γυμναστική παρά τίς ἀπεγνωσμένες ἐκ Μυτιλήνης φωνές· συγγράφει καί ἀρθρογραφεῖ, περιηγεῖται τὰ καλοκαίρια τή Λέσβο παρατηρώντας τό νησί ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐπιστήμης του, βοηθᾷ τόν Κρέτσμερ⁸ στίς γλωσσολογικές ἐρευνές του στό νησί καί τελικά παίρνει καί τό δίπλωμά του τόν Ἰανουάριο τοῦ 1893.

Ἔχω τήν αἴσθηση ὅτι ἐφεξῆς κάποιες συγκυρίες παίζουν καθοριστικό ρόλο γιά τήν μετέπειτα πορεία τοῦ Στεφανίδη· καί τοῦτο ἐπειδή οἱ σπουδές του τόν ὀδηγοῦσαν, μποροῦσαν νά τόν ὀδηγήσουν καί ἔτσι κι ἄλλιῶς. Δηλαδή προσπάθησε νά διοριστεῖ σέ Γυμνάσιο τῆς Ἀθήνας καί δέν τά κατάφερε· προσπάθησε νά διοριστεῖ στό Πυριτιδοποιεῖο καί δέν τά κατάφερε· προσπάθησε νά πάρει πτυχίο φαρμακοποιῦ ἀπό τήν τουρκική ἱατρική σχολή καί δέν τά κατάφερε. Ἄντ' αὐτῶν διορίστηκε ἀστυχημικός στό νεοϊδρυμένο δημοτικό χημεῖο τῆς Μυτιλήνης καί ἐν συνεχείᾳ καθηγητής στό Γυμνάσιο. «Χυμεία καί Λέσβος» εἶναι ἕνα σημαντικό δημοσίευμά του αὐτῆς τῆς περιόδου στό ὁποῖο συγκεντρώνει τόν ἀπολογισμό πεπραγμένων τοῦ δημοτικοῦ χημείου ἀλλά καί μιά θαυμάσια βιβλιογραφική σύνθεση γιά τήν ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἐνῶ στό Γυμνάσιο διδάσκοντας χημεία ἀρχίζει τήν ἐφαρμογή οὐσιαστικά τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν καί παράλληλα μαθήματα γιά τὰ γράμματα καί τήν λογοτεχνία. «Περιμέναμε τήν ὥρα τῶν Φυσικῶν σά δῶρο, σά γιορτή...» θά γράψει ἀργότερα ὁ μαθητής του Ἀντώνης Προτοπάσης.

Ἐφεξῆς τά πράγματα θά πάρουν τό δρόμο τους· δηλαδή ὁ ἴδιος πλέον ἔχει ἀποφασίσει γιά τό εἶδος τῆς ἐπιστήμης πού θά ὑπηρετήσῃ, ἔχει προσδιορίσει τή μέθοδο καί τὰ μέσα. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό ὅτι ὅταν τό 1910 γίνεται ὑφηγητής τῆς Ἱστορίας τῆς Χημείας στή Φυσικομαθηματική σχολή μιλά ὅτι στήν πραγματικότητα γίνεται «μεταφύτευσις τῆς ἱστορικῆς του ἐργασίας ἀπό τήν Μυτιλήνη στάς Ἀθήνας»⁹. Ἔτσι στό μακρὺ διάστημα ἀπό τήν ἐγκατάστασή του στήν Ἀθήνα καί ὡς τόν θάνατό του (1912-1957) μποροῦμε πλέον νά ἐπισημάνουμε τούς διαδοχικούς σταθμούς πρὸς τήν καθιέρωσή του στό ἐπιστημονικό πεδίο, τήν παραγωγή τοῦ σπουδαίου ἔργου καί τήν ἀναγωγή του σέ θεωρητικές σκέψεις πού προσεγγίζουν τόν χῶρο τῆς φιλοσοφίας.

Οἱ τρεῖς κύριοι σταθμοὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας του εἶναι: 1913: προσλαμβάνεται ὡς συντάκτης τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1919: ἀνακτᾷ τήν ὑφηγεσία καθὼς ὁ θεσμός τοῦ ὑφηγητῆ εἶχε καταργηθεῖ τό 1912, καί ἀρχίζει τίς παραδόσεις του στό Πανεπιστήμιο, 1932: ἰδρύεται γι

8. Ὅπως εἶναι γνωστό οἱ ζητήσεις τοῦ γερμανοῦ λογίου κατέληξαν στό ἔργο: Paul Kretschmer, *Der Heutige Lesbische Dialekt Verglichen Mit den Ubrigen Nordgriechischen Mundarten*, Wien 1905.

9. Αὐτοβιογραφία, ὅ.π.

αυτόν ή έδρα τής 'Ιστορίας τών Φυσικῶν 'Επιστημῶν, 1938: γίνεται 'Ακαδημαϊκός. Τά πράγματα βέβαια δέν ἐξελίσσονται ἔτσι ἀπλᾶ καί εὐθύγραμμα καθώς τώρα τά ἀναφέρω. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά μελετήσῃ κάποιος τήν περιπέτεια, θά λέγαμε, τῆς πορείας τοῦ Στεφανίδη ἐπειδή αὐτή συνδέεται μέ τίς ἐπιστημονικές τάσεις πού ἐπικρατοῦν στό Πανεπιστήμιο. Δηλαδή τό ζήτημα τῆς χρησιμότητας τοῦ μαθήματος πού ἔχει ἐπιλέξει ὁ λέσβιος λόγιος συνεχῶς τίθεται καί ἐπανατίθεται· στό πανεπιστήμιο δημιουργοῦνται δύο τάσεις πού ὑποστηρίζουν κάθε μιά ἀντίθετες θέσεις καί τελικά θεωρῶ ὅτι εἶναι τό εὖρος τῆς προσωπικότητάς του καί ἡ παραγωγή τοῦ ἔργου πού συντελοῦν ὥστε νά ἰδρυθοῦν ἔδρες στό πανεπιστήμιο καί στήν 'Ακαδημία εἰδικά γι αὐτόν. Ἔχει τήν ἐντύπωση κανεῖς παρακολουθώντας τά πράγματα τῆς ἐποχῆς ὅτι ὁ Στεφανίδης θρῖσκειται σέ ἀμυντική θέση προσπαθώντας νά πείσῃ κάθε φορᾶ γιά τήν χρησιμότητα τοῦ ἔργου καί τῆς μεθόδου πού ἀκολουθεῖ. Γιά νά ἐρευνηθοῦν καλλίτερα τά πράγματα ἐκτιμῶ ὅτι πρέπει νά ἀναζητηθοῦν καί οἱ διεθνεῖς τάσεις πού ἐπικρατοῦν τά χρόνια αὐτά σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς 'Ιστορίας τών 'Επιστημῶν. Φαίνεται ὅτι χάρις στήν προσωπικότητα τοῦ Στεφανίδη γίνονται καί στήν Ἑλλάδα πράγματα πού δέν ἔχουν τό ἀντίστοιχό τους στήν διεθνή ἐπιστημονική σκηνή γι αὐτό καί οἱ ὁμότεχνοί του χαιρετίζουν μέ ἐνθουσιασμό τήν Ἰδρυση τῆς ἔδρας καί γράφουν ὅτι καί οἱ ἄλλες χῶρες πρέπει νά μιμηθοῦν τό παράδειγμα τῆς Ἑλλάδας. Ἐξᾶλλου καί ἡ ἀλληλογραφία πού ἔχει μέ τόν κορυφαῖο ὁμότεχνό του Τζῶρτζ Σάρτον¹⁰ ἀποκαλύπτει κυρίως ἐκ μέρους τοῦ ξένου εἰδικοῦ ἓνα σκεπτικισμό γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης τους.

Τελικά προσπαθώντας ἔστω νά σκιαγραφήσῃ κανεῖς τήν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνέλιξης τοῦ Μιχαήλ Στεφανίδη ἔχει πολλά νά πῆ: ἀλλά καί πάλι τά κενά πού δημιουργοῦνται εἶναι μεγάλα. Πάντως ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ Στεφανίδης εἶναι σχεδόν ὑποχρεωμένος νά ἀκολουθήσῃ τόν δρόμο πού ἀκολούθησε. Τήν προσωπικότητα «φυσικο-φιλόλογος» πού τοῦ κόλλησαν ἀπό τά φοιτητικά του χρόνια καί πού ὁ ἴδιος ἀποδέχεται μέ εὐχαρίστηση δέν εἶταν δυνατόν νά τήν ἀπορρίψει, νά ἀπορρίψει δηλαδή τή μιά πλευρά τοῦ ἑαυτοῦ του καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ πού εἶχε προκρίνει. Βέβαια τά πράγματα θά ἀναδειχθοῦν καλύτερα μέ τήν δημοσίευση καί τόν σχολιασμό τῆς Αὐτοβιογραφίας του πού σκοπεύω νά κάνω· ἀλλά καί μέ τήν ἐπεξεργασία τῆς Ἀλληλογραφίας του. Αὐτό εἶναι τό ἓνα. Τό ἄλλο τό ἴδιο οὐσιαστικό πού μένει νά γίνῃ ἐκτιμῶ ὅτι εἶναι ἡ παρουσίαση τοῦ ἔργου του ἀπό τῆς πλευρᾶς τών Φυσικῶν ἐπιστημῶν. Δηλαδή ἔχει παρουσιάσει πρῶτότυπα πράγματα ὁ Στεφανίδης στόν τομέα αὐτό; πολλοί ἀπό τούς δασκάλους του, καθώς κατάλαβα μελετώντας τήν Αὐτοβιογραφία του, ὅπως ὁ Κ. Μητσόπουλος, ὁ Κυπάρισσος Στέφανος, ὁ Χρηστομάνος συνδέσαν τό ὄνομά τους μέ σημαντικές ἐρευνες ἀλλά καί πρακτικούς θεσμούς (σκέφτομαι λ.χ. τό Ὁρυκτολογικό Μουσεῖο πού ἰδρυσε ὁ Μη-

10. Ἰσχυροῦ Μιχ. Στεφανίδη (ΚΝΕ/ΕΙΕ).

τσόπουλος). Ποιά είναι ή συμβολή του Στεφανίδη στο πεδίο αυτό; Νομίζω ότι υπάρχει και προς τήν πλευρά αυτή ζήτημα άνοιχτό και πάντως είναι γεγονός και τό επισημαίνω ότι τά έργα του όπως ή «Φυσική Γεωγραφία τής νήσου Λέσβου», «Πετρογραφία τής Λέσβου», «Γεωλογική Ίστορία τής Λέσβου», «Οί σεισμοί τής Λέσβου», «Τό κλίμα τής Λέσβου», και άλλα είναι ακόμη ανέκδοτα.